

ВІДГУК

офіційного опонента

професора кафедри теорії та історії держави та права Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, доцента Юшкевич Олени Геннадіївни на дисертаційну роботу Салазського Олександра Степановича на тему «Зловживання правом як поведінка учасника цивільних відносин», поданої на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право»

Актуальність обраної теми дисертаційного дослідження.

Практика застосування положень статті 13 Цивільного кодексу України свідчить, що інститут заборони зловживання правом і дотепер залишається одним із найбільш складних елементів механізму здійснення цивільних прав. Оціночний характер цієї правової конструкції, відсутність законодавчо визначених критеріїв її застосування, різні доктринальні підходи до визначення змісту інших форм зловживання правом істотно ускладнюють однакове розуміння та застосування відповідних положень цивільного законодавства. Саме тому зазначена проблематика продовжує перебувати у центрі уваги як цивілістичної науки, так і правозастосовної діяльності.

Найбільш виразно наявні проблеми простежуються у судовій практиці. Аналіз правових позицій Верховного Суду свідчить, що конструкція зловживання правом застосовується під час вирішення різних категорій приватноправових спорів, однак підходи до її використання залишаються неоднорідними. Поряд із випадками, коли оцінюється здійснення суб'єктивного цивільного права всупереч його призначенню, трапляються рішення, у яких фактично досліджується недобросовісна процесуальна поведінка або використання інших юридичних можливостей, що не мають природи суб'єктивного цивільного права. Такий стан правозастосування ускладнює забезпечення єдності судової практики та принципу правової визначеності.

Окремої уваги потребує і нормативне регулювання відповідних правовідносин. Закріпивши у частині третій статті 13 ЦК України загальну заборону зловживання правом, законодавець не конкретизував змісту інших форм такої поведінки та не визначив критеріїв їх відмежування від суміжних правових конструкцій. Додаткові труднощі виникають у зв'язку з використанням

у різних нормативно-правових актах близьких за змістом категорій, які не завжди мають однакове нормативне наповнення. Це закономірно позначається на формуванні доктринальних підходів і практиці застосування відповідних норм.

Саме на вирішення окреслених проблем спрямоване дисертаційне дослідження О. С. Салазського. У роботі досліджено нормативні ознаки зловживання правом як поведінки учасника цивільних відносин, сформульовано авторське бачення його правової природи, проаналізовано форми прояву та цивільно-правові наслідки такої поведінки. Водночас запропоновано підходи до відмежування зловживання суб'єктивним цивільним правом від інших проявів недобросовісної поведінки, а також обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення цивільно-правового регулювання у цій сфері.

Наведене дає підстави констатувати, що обрана тема дисертаційного дослідження відповідає сучасним потребам розвитку цивілістичної доктрини, має практичне значення для вдосконалення законодавства та становить науковий інтерес у контексті формування послідовної практики застосування інституту заборони зловживання правом.

Обґрунтованість та достовірність наукових положень, сформульованих у дисертації.

Структура дисертаційної роботи є логічною, внутрішньо узгодженою та відповідає поставленій меті й визначеним завданням дослідження. Зміст чотирьох розділів послідовно розкриває предмет дослідження, забезпечуючи перехід від методологічних засад і аналізу чинного правового регулювання до формування авторської концепції та дослідження цивільно-правових наслідків зловживання правом.

У розділі 1 «Методологічні засади та стан наукової розробки проблеми зловживання правом як поведінки учасника цивільних відносин» досліджено методологічні підходи до вивчення категорії зловживання правом, проаналізовано стан її наукової розробки та обґрунтовано доцільність поєднання догматичного аналізу чинного законодавства з підходами політики цивільного права. У роботі аргументовано обґрунтовується недостатність комплексного

опрацювання нормативного матеріалу, який містить приписи щодо зловживання правом, що, на думку автора, ускладнює вироблення єдиних критеріїв кваліфікації відповідної поведінки та забезпечення правової визначеності. На підставі аналізу доктринальних джерел, нормативного регулювання та судової практики обґрунтовано необхідність формування цілісної теоретичної моделі досліджуваної категорії, яка поєднувала б аналіз чинного правового регулювання (*de lege lata*) із виробленням пропозицій щодо його вдосконалення (*de lege ferenda*).

Другий розділ «Зловживання правом *de lege lata*: нормативна конструкція та практика застосування» присвячено дослідженню нормативної конструкції зловживання правом у чинному законодавстві України та особливостей її застосування у судовій практиці. Проаналізовано зміст статті 13 Цивільного кодексу України, визначено нормативні ознаки умисного зловживання правом (шикани) та інших форм зловживання правом, розкрито особливості їх законодавчого закріплення. Аналіз положень цивільного, процесуального та іншого галузевого законодавства дав можливість систематизувати нормативні конструкції, пов'язані з категоріями добросовісності, недобросовісності та зловживання правом, обґрунтувати їх співвідношення, а також конкретизувати юридичні ознаки зловживання процесуальними правами. Самостійний напрям дослідження становить аналіз практики Верховного Суду та Європейського суду з прав людини. Автором опрацьовано понад 700 рішень Касаційного цивільного суду та Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду, що дало можливість узагальнити основні підходи до тлумачення категорії зловживання правом і простежити особливості її застосування у сучасній судовій практиці.

У третьому розділі «Зловживання правом з позиції політики цивільного права *de lege ferenda*» увагу зосереджено на теоретичному осмисленні категорії зловживання правом та перспективах удосконалення її нормативного регулювання. В основу авторської аргументації покладено результати аналізу чинного законодавства, доктринальних підходів та емпіричного матеріалу, що дало змогу обґрунтувати напрями подальшого розвитку нормативного регулювання цього інституту. Окремий напрям дослідження становить аналіз

положень проєкту Цивільного кодексу України № 15150 у частині правового регулювання категорій добросовісності та зловживання правом. Автор простежує запропоновані законодавчі зміни, оцінює їх крізь призму сформульованої концепції дослідження та висловлює пропозиції щодо вдосконалення нормативного закріплення зазначених правових категорій.

Завершальний, четвертий розділ «Цивільно-правові наслідки зловживання правом як поведінки учасника цивільних відносин» присвячено дослідженню цивільно-правових наслідків зловживання правом, передбачених чинним законодавством, та особливостей їх застосування у правозастосовній практиці. Проаналізовано зміст частини шостої статті 13 та частини третьої статті 16 Цивільного кодексу України, розкрито правову природу таких наслідків, як припинення зловживання правом і відмова у судовому захисті, а також висвітлено особливості їх застосування під час здійснення цивільних прав. Окремий напрям дослідження становить питання визнання правочину недійсним у контексті зловживання правом. Простежено розвиток судової практики щодо застосування частини третьої статті 13 ЦК України як підстави для визнання правочину недійсним - від поодиноких судових рішень до формування сталої правової позиції Верховного Суду. Узагальнення судової практики доповнено аналізом наукових підходів до цієї проблематики, що дало змогу окреслити сучасний стан доктринальної дискусії та аргументувати можливість застосування заборони зловживання правом під час вирішення питання про недійсність правочинів.

Обґрунтованість і достовірність сформульованих у дисертації наукових положень забезпечуються належним методологічним інструментарієм, який відповідає меті, предмету та завданням дослідження. Методологічну основу роботи становить сукупність загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання, серед яких ключове значення мають формально-юридичний, системний, герменевтичний, метод критичного аналізу та емпіричний метод. Їх комплексне застосування забезпечило дослідження інституту зловживання правом як у площині нормативного регулювання, так і крізь призму сучасної судової практики та доктринальних підходів.

Достовірність отриманих результатів підтверджується також належною джерельною базою дослідження. Автором опрацьовано чинне цивільне законодавство України, інші нормативно-правові акти, практику Верховного Суду, Європейського суду з прав людини, положення проєкту Цивільного кодексу України № 15150, а також значний масив наукових праць із проблематики зловживання правом, добросовісності та здійснення суб'єктивних цивільних прав. Загалом у роботі використано 261 найменування джерел.

Застосований методологічний підхід забезпечив внутрішню логічну цілісність дослідження, належний рівень аргументованості сформульованих висновків та їх відповідність отриманим результатам. Висновки дисертації ґрунтуються на системному аналізі нормативного матеріалу, доктринальних підходів і судової практики, а окремі результати дослідження знайшли практичне впровадження у діяльності адвокатських об'єднань та використовуються в освітньому процесі, що підтверджує їх практичну значущість.

Таким чином, зміст дисертаційної роботи, обрана методологія дослідження, належний рівень опрацювання нормативної, доктринальної та емпіричної бази дають підстави дійти висновку, що сформульовані автором наукові положення, висновки й рекомендації є достатньо обґрунтованими, достовірними, внутрішньо узгодженими та належним чином аргументованими. Отримані результати мають як теоретичне, так і практичне значення для розвитку цивілістичної доктрини, удосконалення цивільного законодавства та забезпечення єдності правозастосовної практики.

Наукова новизна одержаних результатів.

Дисертаційне дослідження Салазського Олександра Степановича містить низку положень, що характеризуються науковою новизною, мають теоретичне значення для розвитку цивілістичної доктрини та можуть бути використані у подальшому вдосконаленні цивільного законодавства і практики його застосування.

Насамперед заслуговує на підтримку запропонована автором цілісна

догматико-політична модель зловживання суб'єктивним цивільним правом, у межах якої це правове явище розглядається як особлива форма недобросовісного здійснення належного особі суб'єктивного цивільного права, пов'язана із заподіянням шкоди іншій особі. Такий підхід дозволив сформулювати цілісне бачення правової природи зловживання правом та відмежувати його від інших проявів недобросовісної поведінки.

Безперечний науковий інтерес становлять результати системного аналізу законодавчих актів України, у яких використовується конструкція зловживання правом або похідні від неї. На цій основі вперше виокремлено нормативні ознаки інших форм зловживання правом у розумінні частини третьої статті 13 ЦК України, до яких віднесено здійснення особою належного їй суб'єктивного цивільного права, недобросовісність поведінки, заподіяння шкоди іншій особі та здійснення права всупереч меті його надання.

Самостійне теоретичне значення має обґрунтування необхідності відмежування зловживання суб'єктивним цивільним правом від недобросовісного використання інших правових можливостей, зокрема елементів правоздатності, секундарних прав, процесуальних можливостей та інших юридичних засобів, які не мають природи суб'єктивного цивільного права. Логічним продовженням цього підходу є здійснена автором систематизація випадків використання конструкції зловживання правом у цивільному законодавстві та судовій практиці, що дало підстави довести: значна частина випадків, які традиційно кваліфікуються як зловживання правом, фактично стосується недобросовісного використання інших юридичних або процесуальних можливостей.

Наукову цінність мають також положення, сформульовані з позицій політики цивільного права. Автор переконливо обґрунтовує, що кваліфікація поведінки як зловживання суб'єктивним цивільним правом не може ґрунтуватися виключно на її невідповідності моральним уявленням, принципу добросовісності чи очікуваній моделі поведінки, а потребує встановлення факту заподіяння шкоди правам або охоронюваним законом інтересам іншої особи. Практичне значення має й запропоноване розмежування двох форм зловживання

суб'єктивним цивільним правом: умисного здійснення права з метою завдання шкоди іншій особі та недобросовісного здійснення права для досягнення власного правового результату за умови усвідомлення негативних наслідків для іншої особи, якщо такі наслідки є кричуще несумісними зі справедливістю.

Таким чином, наукова новизна дисертаційного дослідження є цілісною, внутрішньо узгодженою та достатньо вагомою. Запропоновані автором наукові положення формують концептуальне бачення інституту зловживання суб'єктивним цивільним правом, розширюють існуючі доктринальні підходи до його розуміння та мають значення для подальшого розвитку цивілістичної науки, вдосконалення цивільного законодавства і забезпечення єдності судової практики.

Теоретична та практична цінність результатів дослідження.

Одержані результати дисертаційного дослідження мають належне теоретичне та практичне значення.

Теоретична цінність роботи полягає у розвитку сучасних наукових уявлень про правову природу зловживання суб'єктивним цивільним правом, його нормативні ознаки, форми прояву та цивільно-правові наслідки. Запропоновані автором підходи до розмежування зловживання суб'єктивним цивільним правом і недобросовісного використання інших правових можливостей, визначення нормативних ознак інших форм зловживання правом, а також концептуального осмислення співвідношення категорій добросовісності, недобросовісності та зловживання правом можуть бути використані як підґрунтя для подальших наукових досліджень у сфері цивільного права.

Практична цінність дисертації полягає у можливості використання сформульованих висновків і пропозицій у нормотворчій, правозастосовній, освітній та професійній правничій діяльності. Обґрунтовані автором підходи можуть бути використані під час удосконалення цивільного законодавства України, зокрема положень щодо меж здійснення цивільних прав, ознак зловживання правом, співвідношення цієї категорії з недобросовісною поведінкою та цивільно-правових наслідків її вчинення. Практичне значення

мають також запропоновані підходи до застосування частини третьої статті 13 та частини третьої статті 16 Цивільного кодексу України, вирішення спорів щодо недійсності правочинів, фраздаторних правочинів, застосування доктрини *venire contra factum proprium* та інших проявів суперечливої поведінки.

Результати дослідження можуть бути використані в освітньому процесі під час викладання навчальних дисциплін цивілістичного циклу, підготовки навчально-методичних матеріалів, а також у науково-дослідній роботі з проблем здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав.

Практична значущість одержаних результатів підтверджується їх впровадженням у діяльність Адвокатського об'єднання «Дефенсорес», Адвокатського об'єднання «Авер Лекс», використанням в освітньому процесі Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, а також підготовкою на основі результатів дослідження проєкту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення правового регулювання заборони зловживання правом».

Таким чином, результати дисертаційного дослідження мають належний рівень теоретичної та практичної цінності. Запропоновані автором наукові положення можуть бути використані у подальшому розвитку цивілістичної доктрини, правотворчій діяльності, правозастосовній практиці та освітньому процесі, що свідчить про комплексний характер і прикладну спрямованість проведеного дослідження.

Повнота викладення положень дисертації в опублікованих працях.

Основні результати дисертаційного дослідження Салазського Олександра Степановича достатньо повно відображені в опублікованих наукових працях та відповідають змісту дисертації. За темою дослідження опубліковано 10 наукових праць, із яких 6 статей - у наукових фахових виданнях України з юридичних наук, включених до переліку, затвердженого Міністерством освіти і науки України, та 4 тези доповідей - у збірниках матеріалів міжнародних науково-практичних конференцій і науково-практичного круглого столу.

Основні положення дисертації пройшли апробацію під час участі автора у

чотирьох наукових заходах міжнародного рівня, де були представлені й обговорені результати проведеного дослідження. Це сприяло їх науковому обговоренню, уточненню окремих положень та врахуванню висловлених рекомендацій у процесі завершення дисертаційної роботи.

Таким чином, основні наукові положення, висновки та рекомендації дисертації достатньою мірою відображені в опублікованих працях автора, а результати дослідження пройшли належну апробацію відповідно до вимог, установлених для дисертацій на здобуття ступеня доктора філософії.

Дискусійні положення та зауваження щодо дисертаційної роботи.

Поруч із позитивними моментами представленого дисертаційного дослідження, для його об'єктивного та неупередженого рецензування, слід відмітити певні зауваження та дискусійні моменти, про які слід наголосити окремо. До зауважень та спірних питань щодо змісту дисертації слід віднести наступні.

Певну дискусію викликає змістове наповнення підрозділу 1.1 «Методологічні засади дослідження зловживання правом у площинах догми та політики цивільного права» (с. 23-33). Попри його назву, значний обсяг матеріалу присвячено загальній характеристиці інституту зловживання правом, аналізу принципу верховенства права, сучасних доктринальних підходів та окремих аспектів судової практики. У зв'язку з цим доцільно було б більш ґрунтовно розкрити методологічний інструментарій дослідження, конкретизувати співвідношення догми цивільного права та політики цивільного права як методологічних засад дослідження, а також показати, яким чином зазначені підходи послідовно застосовано під час аналізу інституту зловживання правом.

У роботі ґрунтовно досліджено категорію добросовісності як один із ключових елементів конструкції зловживання суб'єктивним цивільним правом. Разом із тим дискусійним залишається питання співвідношення заборони зловживання правом із такими загальними засадами цивільного законодавства, як справедливість, добросовісність і розумність, закріпленими у пункті 6 частини

першої статті 3 Цивільного кодексу України. Хоча основну увагу автор закономірно приділив категорії добросовісності, дослідження взаємозв'язку всіх трьох взаємопов'язаних оціночних категорій могло б поглибити запропоновану авторську концепцію та сприяти більш повному розкриттю критеріїв кваліфікації зловживання суб'єктивним цивільним правом.

У роботі використано окремі положення зарубіжної доктрини (зокрема доктрину *venire contra factum proprium*, Принципи, визначення і модельні правила європейського приватного права (DCFR), окремі зарубіжні наукові джерела), однак вони залучені переважно для ілюстрації окремих положень або аналізу їх сприйняття Верховним Судом України (с. 133-135). На думку опонента, більш повне використання порівняльно-правового методу шляхом безпосереднього аналізу доктрини *abus de droit* у правопорядках Франції, Німеччини, Швейцарії та інших держав континентальної правової сім'ї дозволило б глибше обґрунтувати авторську концепцію та посилити аргументацію запропонованих напрямів удосконалення цивільного законодавства України.

Окремі фрагменти дисертації характеризуються надмірною щільністю викладу матеріалу. На низці сторінок текст подано суцільними масивами без належного абзацного структурування, що дещо ускладнює його сприйняття. На думку опонента, більш чітке композиційне членування тексту сприяло б кращій візуалізації авторської аргументації та полегшило б сприйняття окремих теоретичних положень.

Висловлені зауваження мають переважно дискусійний характер, відображають наукову позицію опонента та спрямовані на подальший розвиток наукової дискусії щодо окремих аспектів досліджуваної проблематики. Вони не знижують наукової цінності дисертаційної роботи, не впливають на загальну позитивну оцінку проведеного дослідження та не ставлять під сумнів обґрунтованість сформульованих автором висновків.

Загальний висновок.

У зв'язку з вищенаведеним необхідно констатувати, що наукова праця

Салазського Олександра Степановича «Зловживання правом як поведінка учасника цивільних відносин» за змістом та оформленням відповідає спеціальності 081 «Право», Вимогам до оформлення дисертації, затвердженим Наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 р. № 40, та Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44.

Ураховуючи наведене, Салазський Олександр Степанович заслуговує на присудження ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право».

Офіційний опонент:

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави та
права Харківського національного
університету внутрішніх справ

Олена ЮШКЕВИЧ